

ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ

Υπεύθυνος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Α/θμιας Εκπ/σης Κυκλάδων

xatzipal@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συζήτηση για τη σχέση περιβαλλοντικού κινήματος και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Π.Ε) είναι παλιά, επανέρχεται ωστόσο κατά διαστήματα στο προσκήνιο, καθώς βρίσκεται σε εξέλιξη ο διάλογος αναφορικά με τον επαναπροσανατολισμό της Π.Ε.. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται μια σχετικά σύντομη αναφορά στο νεολαιίστικο κίνημα αμφισβήτησης της δεκαετίας του '60 και στην ανάδυση του περιβαλλοντικού κινήματος (διεθνούς και ελληνικού), ως μέρος αυτού. Ακολουθεί η σκιαγράφηση της γένεσης και εξέλιξης της Π.Ε. διεθνώς και στη χώρα μας και εξετάζεται ο βαθμός επιρροής του ριζοσπαστικού περιβαλλοντικού κινήματος στους στόχους και το περιεχόμενό της. Τέλος, εκφράζονται κάποιοι προβληματισμοί για το ρόλο της Π.Ε. στη νέα κοινωνική πραγματικότητα, όπου στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τίθεται η βιώσιμη ανάπτυξη.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ περιβαλλοντικό κίνημα, «πράσινοι», περιβαλλοντική εκπαίδευση, εκπαίδευση για την αειφορία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την καταστροφική αφαίμαξη των χρόνων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Δυτική Ευρώπη περνούν για 20 χρόνια –από τα μέσα της δεκαετίας του '50, ως τα μέσα της δεκαετίας του '70- σε μια πρωτόγνωρη φάση οικονομικής ανάπτυξης. Η μεταπολεμική περίοδος της επιβεβλημένης ηρεμίας και συναίνεσης στη Δυτική Ευρώπη και στις Η.Π.Α αμφισβητήθηκε ωστόσο από μια σειρά φοιτητικών και εργατικών εξεγέρσεων στην Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία και στις Η.Π.Α. Παρά την επίτευξη μιας γενικής ευημερίας και τους υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, σημαντικό μέρος της νέας γενιάς (μικροαστικής καταγωγής και υψηλής μόρφωσης) δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με το καπιταλιστικό σύστημα, τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό (όπως εκδηλωνόταν εκείνα τα χρόνια στον «βρώμικο» πόλεμο των ΗΠΑ στο Βιετνάμ), τον τεχνοκρατικό ορθολογισμό, τη λατρεία της παραγωγικότητας τη γραφειοκρατία, την αλλοτρίωση, την καταπίεση των μειονοτήτων και συλλήβδην με τον πυρήνα των αξιών των δυτικών κοινωνιών.

Το νεολαιίστικο κίνημα αμφισβήτησης ξεκίνησε στις ΗΠΑ από τα πανεπιστήμια της Καλιφόρνια, πέρασε στις ανατολικές ακτές και στη συνέχεια στην Ευρώπη, οδηγώντας στην ανάφλεξη του Μάη του 1968. Η χρονολογική εξέλιξη του κινήματος, οι διαστάσεις του, η μορφή του, ο βαθμός πολιτικοποίησης του και η βαρύτητα των επιπτώσεών του διαφέρουν από χώρα σε χώρα (Berstein, 1997,226). Το φοιτητικό κίνημα στις ΗΠΑ, η ανάδυση της «Νέας Αριστεράς» (Buhle, 1996, 516-523), η εξέγερση του Μάη του '68 τοποθετούνται στις απαρχές της εμφάνισης των «νέων κοινωνικών κινήματων» (Σεφεριάδης, 2002,55 κ.ε). Το ειρηνιστικό κίνημα, το αντιρατσιστικό κίνημα, το κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το κίνημα αλληλεγγύης στον Τρίτο Κόσμο, το αντιπυρηνικό, το περιβαλλοντικό ακολούθησαν τις νεανικές εξεγέρσεις της δεκαετίας του '60. Ενώ θα ήταν διακινδυνευμένο να ορίσουμε συγκεκριμένα την εμφάνιση του σύγχρονου περιβαλλοντικού κινήματος, οι απαρχές του χρονολογούνται στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές του 1960.

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Από τα τέλη της δεκαετίας του '50 η επερχόμενη οικολογική κρίση, της οποίας τα σημάδια ήταν ήδη φανερά (καταστροφή βιότοπων, εξαφάνιση ειδών, ρύπανση, υπερπληθυσμός, κ.α) (Δρακάκη, 1999,283 κ.ε), έστρεψε σημαντική μερίδα επιστημόνων στην καταγγελία της ανάπτυξης και στην προειδοποίηση ότι ο πλανήτης συνολικά πρόκειται να αντιμετωπίσει κρίση βιωσιμότητας (Παπαιωάννου, 1999 , 12).

Η Rachel Carson, βιολόγος από τις ΗΠΑ, στο περίφημο βιβλίο της «Σιωπηλή Άνοιξη» (Carson, 1981), το οποίο επρόκειτο να ασκήσει μεγάλη επιρροή, περιέγραφε τις καταστροφές στο περιβάλλον από την χρήση εντομοκτόνων, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μια οικολογικής συνείδησης (Καστοριάδης, 1993,97). Παράλληλα, ομάδες πίεσης, όπως η Λέσχη της Ρώμης (Club of Rome), αποτελούμενη από τεχνοκράτες και πολιτικούς, προειδοποίησε έγκαιρα (με την έκδοση του έργου «Τα όρια της ανάπτυξης», 1972) ότι η υλική ανάπτυξη έχει όρια, η δε υλική παραγωγή πρέπει να συγκρατηθεί, η διάρκεια ζωής των προϊόντων να αυξηθεί, να εξοικονομηθεί ενέργεια και να ανακυκλωθούν τα απόβλητα.

Ορόσημο στην ιστορία του σύγχρονου περιβαλλοντικού κινήματος αποτελεί η ανακήρυξη στις ΗΠΑ της 22ας Απριλίου ως «Ημέρα της Γης» (1970), με πρωτοβουλία της ομάδας «Περιβαλλοντική δράση», που σηματοδοτεί μια νέα στάση απέναντι στην ανάπτυξη και το περιβάλλον.

Το σύγχρονο περιβαλλοντικό κίνημα προκύπτει ως προϊόν της ολοένα πιο ευρείας δημοσιοποίησης-και μέσω των ΜΜΕ- της κρισιμότητας των περιβαλλοντικών προβλημάτων, της ανάπτυξης της οικολογικής επιστήμης, αλλά και του γενικότερου αμφισβητησιακού κοινωνικού πλαισίου, το οποίο διαμορφωνόταν στα τέλη του '60. Οι οικολογικές ιδέες βρήκαν γόνιμο έδαφος σε ευρύτατα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα των δυτικών κοινωνιών, το περιβάλλον και η ποιότητα ζωής των οποίων είχε υποβαθμιστεί δραματικά (Cotrgove,1980,333-351). Τα μέλη αυτών των κοινωνικών στρωμάτων ασπάζονται μετα-υλιστικές αξίες και αποτελούν ένα δεκτικό κοινό για διεκδικήσεις σε περιβαλλοντικά ζητήματα (Yearley, 2003,197).

Αλληλοδραστικά, το περιβαλλοντικό κίνημα μπολιάζεται από το ευρύτερο και πολύμορφο κίνημα αμφισβήτησης, του οποίου αποτελεί μέρος (Σκαναβή, 2004,58). Από τις διαμαρτυρίες του αντιπολεμικού κινήματος ενάντια στη χρήση χημικών όπλων στον πόλεμο του Βιετνάμ, ως την απομυθοποίηση της κοινωνίας της αφθονίας, τον αναχωρητισμό του χιπισμού και τις αντιπυρηνικές πορείες, το ρεύμα της κοινωνικής αμφισβήτησης τροφοδοτεί ποικιλοτρόπως την ανάπτυξη του περιβαλλοντικού κινήματος.(Φλογαίτη,1998,95-99 και Παπαδημητρίου,1998,36-40). Τα ποικιλόμορφα κινήματα διαμαρτυρίας, αποκάλυψαν μια αυξανόμενη ευαισθησία απέναντι σε δευτερεύουσες δυσλειτουργίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και μια ετοιμότητα να αντιδράσουν σε αυτές (Habermas 1987, 30), στρέφοντας με θεαματικό τρόπο την προσοχή της κοινωνίας σ' αυτές τις νέες περιοχές δυνητικής σύγκρουσης.

Αμφισβητώντας το κυρίαρχο πρότυπο παραγωγής και κατανάλωσης, το διαμορφούμενο περιβαλλοντικό κίνημα υιοθέτησε ένα σύνολο νέων αξιών, τις οποίες μοιράζονταν με τα επιμέρους κοινωνικά κινήματα σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όπως η μη βία, η διεθνής αλληλεγγύη με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, η κριτική του υπερκαταναλωτισμού, η αμφισβήτηση της μονοδιάστατης οικονομικής ανάπτυξης, η κριτική της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» (Touraine, 1974, 89), το πρόταγμα της αυτονομίας της κοινωνίας (Καστοριάδης, 1981, 32), το όραμα μιας αντι-κοινωνίας, η «επιθυμία για ζωή» (Kohn Bendit, 1989, 11).

Το περιβαλλοντικό κίνημα ευνοήθηκε από το «πρασίνισμα» άλλων κινήματων αλλά και από την ανάπτυξη του αντιπυρηνικού κινήματος. Η αντιπυρηνική συμμαχία έφερε σε επαφή ετερόκλητα στοιχεία (ντόπιους κατοίκους, οικολόγους, αντιμιλιταριστές, φυσιολάτρες κ.α) (Rudig, 1986, 378-380), τα οποία εναντιώνονταν στην εφαρμογή προγραμμάτων πυρηνικής ενέργειας από τις δυτικές κυβερνήσεις, μετά την κατακόρυφη αύξηση της τιμής του πετρελαίου στις αρχές της δεκαετίας του

'70 (Lowe και Flynn, 1989, 273). Η εμπειρία ενός τμήματος του πληθυσμού σε οικολογικές διαμαρτυρίες ενθάρρυνε την υιοθέτηση ενός «πράσινου» πολιτικού πλαισίου και τροφοδότησε άμεσα την ανάπτυξη Πράσινων κομμάτων.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΤΙΒΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70 τα περιβαλλοντικά ζητήματα ιεραρχήθηκαν ψηλά στις δημόσιες προτεραιότητες, ωστόσο οι κυβερνήσεις και τα παραδοσιακά κόμματα των μεταβιομηχανικών δυτικών κοινωνιών αρνήθηκαν να ενσωματώσουν την περιβαλλοντική διάσταση στην πολιτική και στο πρόγραμμά τους. Παράλληλα, η αμφισβήτηση της παραδοσιακής θεσμικής πολιτικής εκ μέρους των νέων κοινωνικών κινήσεων, του περιβαλλοντικού συμπεριλαμβανομένου, είχε ως αποτέλεσμα την ορμητική είσοδο στην πολιτική σκηνή ενός εναλλακτικού πολιτικού κινήματος, το οποίο εμφορείτο από ριζοσπαστικά ιδανικά και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και έθετε επιτακτικά το αίτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού σε οικολογική κατεύθυνση (Benton, 1993, 165).

Τα πρώτα πράσινα κόμματα ιδρύονται στη Νέα Ζηλανδία [1972, Values Party (Κόμμα αξιών)], στη Μ. Βρετανία [1973, The People (Ο λαός)], το οποίο μετονομάστηκε σε Green Party το 1985. Πέντε χρόνια νωρίτερα ιδρύεται στη Γερμανία το κόμμα των Πράσινων (Die Grunen) (Spretnak, 1986, 259-295) και το 1983 εισέρχεται στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο. Υπό την στέγη των Γερμανών Πράσινων συναντήθηκαν πρώην ριζοσπάστες φοιτητές του '60, στοιχεία της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, τοπικές πρωτοβουλίες πολιτών και νέα κοινωνικά κινήματα, ενσωματώνοντας φιλελεύθερα ακόμα και συντηρητικά στοιχεία. (Φωτόπουλος, 1998 και Boggs 1993, 127).

Οι Γερμανοί Πράσινοι στο πολιτικό τους πρόγραμμα συνέδεσαν την οικολογική ανάπτυξη με ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, δικαιωμάτων των γυναικών, περιφερειακής και τοπικής αυτονομίας, ειρήνης και ριζοσπαστικής δημοκρατίας (Biehl, 1993, 177-196 και Seward, 1995, 439). Ωστόσο, η μετάβαση από το κίνημα στο κόμμα δεν υπήρξε ανέφελη. Στο εσωτερικό των Γερμανών Πράσινων, αλλά και στους κόλπους άλλων πράσινων ευρωπαϊκών κομμάτων, αναδείχθηκαν και αντιπαράτέθηκαν σκληρά δύο ιδεολογικές τάσεις/ρεύματα: οι ρεαλιστές (realos) και οι ριζοσπάστες/φονταμενταλιστές (fundis) (Ditfurth, 1992, 313-352 και Urwin, 1990, 152-157).

Η ιδεολογική και οργανωτική αντιπαράθεση εντός των πράσινων κομματικών σχηματισμών επικεντρώνεται στη σχέση κόμματος-κινήματος, στην πολιτική συμμαχιών, στην κομματική δομή (Hulsberg, 1998, 126), στις προγραμματικές αρχές (Samuel, 1985, Μοδινός, 1989 και Doherty, 1992, 95-120), στη σχέση άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Richardson, 1995, 33), στον κίνδυνο αφομοίωσης/καθεστωτοποίησης του κόμματος/κινήματος (Eder, 1996, 203-223).

Παρά τις αντιφάσεις και τα εσωτερικά τους προβλήματα, οι πράσινοι κομματικοί σχηματισμοί λειτουργούν σε περισσότερες από 30 χώρες, έχουν καταγράψει αρκετές εκλογικές επιτυχίες, έχουν αναδειχθεί σε κυβερνητικούς εταίρους, ανανέωσαν το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα, έθεσαν και διατηρούν στην πολιτική ατζέντα τα περιβαλλοντικά ζητήματα, ενώ ιδιαίτερη απήχηση έχει και η δράση των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων (Johnson, 1996, 224-245).

Σε αντίθεση με την πολιτικοποίηση του ευρωπαϊκού περιβαλλοντικού κινήματος, στις Ηνωμένες Πολιτείες το περιβαλλοντικό κίνημα είναι κατά βάση μη πολιτικό (Hawkins, 1993, 212-215), τα πράσινα κόμματα είναι στην ουσία ανύπαρκτα, ενώ δεν υφίσταται υπουργείο Περιβάλλοντος. Οι περιβαλλοντικές κινήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες αντιμετωπίζουν την περιβαλλοντική κρίση ως πρόκληση για καλύτερη διαχείριση, δεν ασκούν κριτική στο υφιστάμενο κοινωνικό σύστημα και προτιμούν να λειτουργούν ως ομάδες πίεσης μέσω-κυρίως-των παρεμβάσεων στο πλαίσιο του νομικού συστήματος (Miller, 1999, 415-419).

Στην Ανατολική Ευρώπη η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού έφερε στην επιφάνεια ένα περιβαλλοντικό κίνημα, το οποίο κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα οξυμμένα

προβλήματα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και εκμετάλλευσης, ακολουθώντας την πορεία εξέλιξης των αντίστοιχων δυτικοευρωπαϊκών κινημάτων: η δημιουργία πράσινων κομμάτων στις χώρες αυτές έδωσε σύντομα τη θέση της σε μεταρρυθμιστικά/συμβατικά κόμματα (Rootes, 2000, 335-342).

Στις χώρες του Τρίτου Κόσμου το ενδιαφέρον για το περιβάλλον επισκιάζεται από την φτώχεια, τις ασθένειες, τον υπερπληθυσμό, τις τραγικές ελλείψεις στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια το περιβαλλοντικό κίνημα ισχυροποιείται στο Νότο, μαχόμενο την περιβαλλοντική υποβάθμιση, την αποδάσωση, την εξαφάνιση των ειδών και την συρρίκνωση των τοπικών πολιτισμών (Yearly, 1997, 163-166).

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Στην Ελλάδα το περιβαλλοντικό κίνημα έχει ισχνή παρουσία τόσο σε κοινωνικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πολιτικής εκπροσώπησης. Σε αντίθεση με τα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη (Γερμανία, Μ. Βρετανία, Γαλλία, Βέλγιο, Σουηδία, Ολλανδία), όπου ευδοκίμησαν πράσινα κινήματα και κόμματα ως κριτικά διακείμενα στο βιομηχανικό πολιτισμό, σε χώρες της ημι-περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, το ομόλογο κίνημα δεν αναπτύχθηκε ως διακριτό και αυτόνομο πολιτικό ρεύμα και ο βαθμός διεύθυνσης του στο κοινωνικό σώμα παρέμεινε χαμηλός.

Ο Ν. Μουζέλης (1999) υποστηρίζει ότι το περιβαλλοντικό κίνημα στη χώρα μας φυτοζωεί και παίζει μάλλον περιθωριακό ρόλο στην εκσυγχρονιστική διαδικασία, λόγω του ότι η αδύνατη κοινωνία των πολιτών δεν ευνοεί την μαζική ανάπτυξη νέων κοινωνικών κινήματων. Η περιβαλλοντική προβληματική εισήχθη με μεγάλη καθυστέρηση στο δημόσιο διάλογο στη χώρα μας (Λουλούδης, 1986,7), λόγω ειδικών ιστορικών συνθηκών: η επιβολή της δικτατορίας (1967-1974) έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα τον αντιδικτατορικό αγώνα, ενώ το κυρίαρχο αίτημα της μεταπολίτευσης υπήρξε η σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με αποτέλεσμα το περιβαλλοντικό ζήτημα να παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας. Ο Η. Κατσούλης (1985) εντοπίζει ως κύριο αίτιο της καχεκτικής ανάπτυξης του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος το μεταπρατικό χαρακτήρα των μεσαίων στρωμάτων και την αδυναμία τους να αναπτύξουν μετα-υλιστικές αξίες, όπως συνέβη στην Δυτική Ευρώπη όπου αποτέλεσαν την κύρια δεξαμενή άντλησης υποστήριξης των πράσινων κομμάτων/κινήματων. Είναι επίσης κοινά αποδεκτό ότι η περιβαλλοντική κρίση στην Ελλάδα δεν υπήρξε έντονη, ενώ εξέλιπαν οι λόγοι άμεσης κινητοποίησης, εξαιτίας έκτακτων περιστατικών (π.χ εκδήλωση βιομηχανικού ατυχήματος μεγάλης κλίμακας, λειτουργία πυρηνικού εργοστασίου).

Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα ξεκινά την δεκαετία του '70 τις παρεμβάσεις του σε τοπική/περιφερειακή κλίμακα, δίνοντας έμφαση στην καταγγελία, διαπνεόμενο από πνεύμα περιβαλλοντισμού και όχι πολιτικής οικολογίας (Δεμερτζής, 1993). Η κινητοποίηση των πολιτών ενάντια στην κατασκευή αεροδρομίου στα Μέγαρα (1973) θεωρείται ως η πρώτη οικολογική κινητοποίηση στη χώρα μας. Ακολούθησε η κινητοποίηση των κατοίκων της Πύλου (1975), λόγω της εκτεταμένης διαρροής πετρελαίου από διερχόμενο πλοίο και της Καρύστου (1977-79), ενάντια στην εγκατάσταση πυρηνικού εργοστασίου. Σύμφωνα με τον Γ. Σχίζα, το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα την περίοδο 1974-1981 δίνει προτεραιότητα στα ζητήματα της βιομηχανίας, ενώ την περίοδο 1981-89 διευρύνεται η οικολογική δράση και αναδεικνύονται υπερτοπικά ζητήματα (πυρηνική ενέργεια, όξινη βροχή, τροπικά δάση κ.α) (Σχίζας, 1993).

Τη δεκαετία του '80 το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα πολιτικοποιείται, χωρίς ωστόσο να συγκροτείται επιτυχώς ο χώρος της πολιτικής οικολογίας. Η συγκρότηση του κόμματος των Οικολόγων-Εναλλακτικών και η είσοδός του στο κοινοβούλιο το 1989, συγκεντρώνοντας ποσοστό 0,58% δεν είχε συνέχεια. Διαλύθηκε τρία χρόνια αργότερα, αφήνοντας, ωστόσο, το ανανεωτικό στίγμα του στην ελληνική πολιτική σκηνή (Σακιάωτης, 2005). Έπεται, το 1997, προσπάθεια ανασύνταξης του χώρου της πολιτικής οικολογίας με την ίδρυση της Πράσινης Πολιτικής, η οποία δεν τελεσφόρησε. Από το 1998 επιχειρείται η σύγκλιση του «κόκκινου» με το «πράσινο», μέσω της συνεργασίας οικολογικών στελεχών με δυνάμεις-κυρίως- της ανανεωτικής αριστεράς τόσο στις

δημοτικές/νομαρχιακές, όσο και στις εθνικές εκλογές, ενώ διακεκριμένα στελέχη του οικολογικού χώρου καταλαμβάνουν κρατικές θέσεις (Μπίτσικα, 2000 και Δωροβίνη, 2002).

Κατά κοινή διαπίστωση, το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα, που έκανε δυναμική εμφάνιση τη δεκαετία του '80, διέρχεται σήμερα μια κρίση προσανατολισμού. Οι απόπειρες συγκρότησης κινήματος πολιτικής οικολογίας στη χώρα μας απέτυχαν. Τα στελέχη του οικολογικού χώρου διασκορπίστηκαν και επαγγελματοποιήθηκαν (Παπασπηλιόπουλος, 2002).

Ωστόσο είναι βέβαιο ότι η πορεία του περιβαλλοντικού κινήματος στη χώρα μας συντέλεσε στην αφύπνιση της κοινής γνώμης, όσον αφορά σε περιβαλλοντικά ζητήματα, ενώ τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα έχουν συμπεριλάβει-έστω και θεωρητικά- στα προγράμματα τους την οικολογική συνιστώσα (Σπανού, 2004, 160).

Παρά το γεγονός ότι το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα παρέμεινε άμορφο και ισχνό και δεν απέκτησε ισχυρή κοινωνική βάση, κατάφερε ν' αναδείξει με επιτυχία τα οικολογικά ζητήματα, να κερδίσει –αναπάντεχα- μάχες (π.χ η αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος) και να καθιερωθεί ως «συλλογικός διανοούμενος» (Μοδινός, 1996, 184) συνεισφέροντας στο δημόσιο διάλογο, μέσω της ανάδειξης της οικολογικής συνιστώσας της ανάπτυξης.

ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η ιδέα της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Π.Ε), γεννήθηκε σταδιακά στο πλαίσιο του περιβαλλοντικού κινήματος που αναδύθηκε κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, ωστόσο οι απαρχές της δεν μπορεί να καθοριστούν με ακρίβεια. Η γένεση της Π.Ε δεν προέκυψε εν κενώ, αλλά μπολιάστηκε με τις ιδέες προουπαγωγών εκπαιδευτικών κινήσεων.

Στον καθορισμό του σκοπού και του περιεχομένου της Π.Ε αποτυπώνονται εν πολλοίς ετερογενή και δισταμένα ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις. Η Β. Παπαδημητρίου (2004, 17-34) αναφερόμενη στις πρόδρομες εκπαιδευτικές κινήσεις-προγόνους της Π.Ε, οι οποίες-κατά τη συγγραφέα- διασταυρώθηκαν τόσο χρονικά όσο και σε επίπεδο στόχων, θεματολογίας και μεθοδολογίας, ξεχωρίζει την «Προοδευτική Κίνηση στην Εκπαίδευση», τη «Μελέτη της Φύσης» (Nature Study), τις «Αγροτικές Σπουδές» (Rural Study), την «Εκπαίδευση για τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος» (Conservation Education), την «Εκπαίδευση έξω από το σχολείο» (Outdoor Education), τη «Μελέτη πεδίου» (Field Studies) και τις «Περιβαλλοντικές Σπουδές (Environmental Studies). Η Ε. Φλογαίτη (1998, 114-116) θεωρεί ότι το κίνημα για Π.Ε εντάσσεται στο γενικότερο οικολογικό κίνημα και αναφέρει ανάλογα κινήματα που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Ο Ν. Ράπτης (2000, 100-112) δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές μεταξύ των συνιστωσών της Π.Ε, θεωρεί ενιαίες τάσεις (όπως π.χ του κινήματος διατήρησης) και εισάγει νέες (όπως το κίνημα της «νέας εποχής»). Πιο συγκεκριμένα αναφέρει το «κίνημα της διατήρησης», την «πολιτική οικολογία», το «κίνημα της νέας εποχής», τη «μαθητοκεντρική παιδαγωγική» και τις περιβαλλοντικές σπουδές και επιστήμες.

Οι ανωτέρω ιδεολογικές τάσεις/ρεύματα, πέρα από τις προφανείς διαφορές τους, συγκλίνουν στην αναγκαιότητα στενής σύνδεσης εκπαίδευσης-περιβάλλοντος, η οποία καθίσταται επιτακτική πλέον μετά την ανάδειξη του περιβαλλοντικού ζητήματος στις δεκαετίες του '60 και του '70, ως αυτόνομου πολιτικού προβλήματος στις δυτικές κοινωνίες. Η αναγκαιότητα σύνδεσης περιβάλλοντος και εκπαίδευσης υποστηρίχθηκε από το περιβαλλοντικό κίνημα, τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και –αρχικά- από τις κυβερνήσεις των κρατών της Ευρώπης και των Η.Π.Α. Η εισαγωγή της Π.Ε στα εκπαιδευτικά συστήματα συνοδεύτηκε από τη διεθνή αναγνώριση και η ανάπτυξή της υπήρξε ταχύτατη.

Το 1968 ιδρύεται στην Βρετανία το Συμβούλιο για την Π.Ε και στη Σουηδία εισάγονται στο εκπαιδευτικό της σύστημα προγράμματα Π.Ε. Το παράδειγμα της Σουηδίας ακολουθούν και άλλες χώρες της Ευρώπης τα τέλη της δεκαετίας του '60. Η πρώτη διεθνής συνάντηση με θέμα την Π.Ε, πραγματοποιείται στη Νεβάδα των Η.Π.Α το 1970 όπου καθιερώνεται διεθνώς ο όρος

«Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» και διατυπώνεται ο πρώτος και πλέον έγκυρος ορισμός της. Στη Στοκχόλμη, το 1972, συνήλθε η πρώτη διακυβερνητική διάσκεψη για το περιβάλλον, στην οποία αναγνωρίζεται για πρώτη φορά από τη διεθνή κοινότητα η αναγκαιότητα προώθησης και ενδυνάμωσης της Π.Ε για την αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης. Στο πλαίσιο του σχεδίου δράσης, που προτάθηκε στη διάσκεψη, θεσμοθετήθηκε το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον (U.N.E.P) και εν συνεχεία η U.N.E.S.C.O σε συνεργασία με το U.N.E.P οργάνωσε το Διεθνές Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Δ..Π.Π.Ε). Στο διεθνές συνέδριο της Aix-en-provence (1972) με θέμα «Εκπαίδευση και Περιβάλλον», οι σύνεδροι κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι η έννοιά της πρέπει να προσεγγισθεί με διεπιστημονική μέθοδο, με τη συνεργασία όλων των παραδοσιακών σχολικών μαθημάτων. Τα συμπεράσματα του διεθνούς συνεδρίου του Βελιγραδίου (1975) διατυπώθηκαν στην «Χάρτα του Βελιγραδίου», όπου ως σκοπός της Π.Ε καθορίζεται η διάπλαση ενός παγκόσμιου πληθυσμού με συνείδηση και ενδιαφέρον για το σχολικό περιβάλλον και τα περιβαλλοντικά προβλήματα, ενός πληθυσμού με γνώσεις, ικανότητες και διάθεση να αγωνιστεί προσωπικά και συλλογικά για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων και να εμποδίσει την εκδήλωση νέων στο μέλλον (Κούσουλας, 2000).

Η πρώτη διακυβερνητική διάσκεψη για την Π.Ε πραγματοποιήθηκε στην Τιφλίδα το 1977. Στη διάσκεψη αυτή καθορίστηκαν το περιεχόμενο, οι σκοποί, οι στόχοι, τα χαρακτηριστικά της Π.Ε και οι βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις για την επίτευξη των στόχων. Η «Διακήρυξη της Τιφλίδας» αποτελεί ορόσημο στην ιστορία και την εξέλιξη της Π.Ε. Με στόχο την προώθηση και εφαρμογή των επιδιώξεων της διάσκεψης, οργανώθηκαν και πραγματοποιήθηκαν σε διεθνές επίπεδο σεμινάρια, συζητήσεις, διεθνείς συναντήσεις, πιλοτικά προγράμματα, έρευνες κλπ, που είχαν ως αποτέλεσμα τη περαιτέρω ανάπτυξη της Π.Ε σε διεθνές επίπεδο. Το 1987 πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα το «Διεθνές Συνέδριο για την Π.Ε και την Επιμόρφωση-Κατάρτιση», κατά τη διάρκεια των εργασιών του οποίου διαπιστώθηκε ότι η Π.Ε θα είναι αποτελεσματική αν στοχεύει στη διαμόρφωση ενός νέου παγκόσμιου περιβαλλοντικού ήθους μέσω της διαμόρφωσης νέων στάσεων, συμπεριφορών, αξιών, γνώσεων και δεξιοτήτων των πολιτών.

Στα χρόνια που ακολούθησαν η σύνδεση της Π.Ε με τη «βιώσιμη ανάπτυξη» (sustainable development) τονίζει την ανάγκη της συμφιλίωσης του περιβάλλοντος με την ανάπτυξη (Σιούτη, 1998, 79-81) και υπογραμμίζει το ρόλο της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση αυτή. Οι διεθνείς διασκέψεις του Ρίο (1992) και της Θεσσαλονίκης (1997), σηματοδότησαν τη μετονομασία της Π.Ε σε «εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση των πολιτών για την αειφορία» και την υιοθέτηση μιας διαφορετικής ατζέντας θεμάτων (ρύπανση, κλιματική αλλαγή, βιοποικιλότητα κ.α), η οποία καθιστά την Π.Ε τμήμα μιας ευρύτερης πολιτικής για τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στη χώρα μας τα οικολογικά ζητήματα αναδείχτηκαν αργότερα σε σχέση με τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Ωστόσο στις αρχές της δεκαετίας του '70 απασχόλησαν αρχικά επιστημονικούς φορείς και κρατικές υπηρεσίες (Κούση, 2004, 281-287). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα η ανάπτυξη της Π.Ε δεν διασταυρώθηκε με προϋπάρχουσες ριζοσπαστικές εκπαιδευτικές κινήσεις. (Παπαδημητρίου, 2004, 61), ενώ η επιρροή του εγχώριου «οιονεί» πράσινου κινήματος (Δεμερτζής, 1993, 76) ήταν αμελητέα. Παρόλα αυτά δεν έλειψε το ενδιαφέρον ανήσυχων και ευαίσθητων εκπαιδευτικών που πίστευαν σ' ένα σχολείο ανοιχτό στην κοινωνία, το οποίο θα ξεφεύγει από τις ασφυκτικές δομές της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας.

Το ΥΠΕΠΘ από την πλευρά του, ευθυγραμμιζόμενο με τα εκπαιδευτικά συστήματα άλλων χωρών, δημιούργησε-έστω και καθυστερημένα- τις προϋποθέσεις για την εισαγωγή της Π.Ε στο αναλυτικό πρόγραμμα. Η Π.Ε προχώρησε στη φάση της πειραματικής εφαρμογής εθελοντικών προγραμμάτων στα σχολεία (1982-1986), ενώ το 1987 δοκιμάστηκε πιλοτικά ο θεσμός των υπεύθυνων Π.Ε, ο οποίος καθιερώθηκε το 1990. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών εμπλέκονται στην εφαρμογή προγραμμάτων Π.Ε, παρόλο που διαπιστώνεται σύγχυση στη θεματολογία και ανεπάρκεια στην επιμόρφωση και το εκπαιδευτικό υλικό. Το 1989 διατυπώνεται η επίσημη θέση του ΥΠΕΠΘ για την Π.Ε, ενώ με το νόμο 1982/90,

θεσμοθετείται η Π.Ε. Η δεκαετία του '90 χαρακτηρίζεται από τον κεντρικά οργανωμένο σχεδιασμό του ΥΠΕΠΘ που αφορά στην ανάπτυξη και υποστήριξη σχολικών προγραμμάτων, στην ίδρυση και λειτουργία Κέντρων Π.Ε ανά την επικράτεια, στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού, στην ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής θεματολογίας στο αναλυτικό πρόγραμμα και στην ανάπτυξη περιφερειακών εθνικών και διεθνών θεματικών δικτύων Π.Ε.

Μετά από μια δεκαπενταετία εφαρμογής προγραμμάτων Π.Ε στη χώρα μας, αυτή παραμένει στο περιθώριο του σχολικού προγράμματος (Γεωργόπουλος, 2003, 21), ενώ η υλοποίησή της επαφίεται στις καλές προθέσεις μικρής μερίδας εκπαιδευτικών με περιβαλλοντικές ανησυχίες. (Παπαδημητρίου, 2004, 78). Η ασάφεια του περιεχόμενου των προγραμμάτων Π.Ε, η υποτίμηση της διδακτικής μεθοδολογίας, οι ελλείψεις (μέσων, χρόνου και χρημάτων), η συχνά επιδερμική και τεχνοκρατική προσέγγιση των υπό εξέταση θεμάτων, η ισχνή συμμετοχή εκπαιδευτικών και μαθητών και η πρόσληψή της ως δυνατότητα για καινοτόμες παιδαγωγικές εφαρμογές, καθιστούν αναγκαίο το διάλογο για τον επανακαθορισμό της στο πλαίσιο αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος.

ΑΠΟ ΤΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

Όπως αναφέρθηκε ήδη, το σύγχρονο περιβαλλοντικό κίνημα αναπτύχθηκε στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κλίματος αμφισβήτησης του υφιστάμενου κοινωνικού σχηματισμού και είχε ως αποτέλεσμα την περιβαλλοντική αφύπνιση και ευαισθητοποίηση ευρέων στρωμάτων του πληθυσμού, τα οποία υιοθέτησαν μια ριζικά διαφορετική αντίληψη για τη σχέση ανθρώπου-φύσης.

Η οξύτητα της περιβαλλοντικής κρίσης σε συνδυασμό με τη δράση του περιβαλλοντικού κινήματος είχαν οδηγήσει στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης ανθρωποκεντρικής αντίληψης, η οποία ήταν υπεύθυνη για την υπερεκμετάλλευση της φύσης, και στην υιοθέτηση της βιοκεντρικής άποψης, σύμφωνα με την οποία άνθρωπος και φύση βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης (Σκαναβή, 2004, 22).

Κατ' επέκταση, θεωρήθηκε απαραίτητη η επένδυση στην εκπαίδευση, προκειμένου να αλλάξουν άρδην αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές, που επέτειναν την περιβαλλοντική κρίση μέσω της πρόσληψης του περιβάλλοντος ως ενιαίου συνόλου και της απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων για την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων. Τόσο στον εκπαιδευτικό όσο και στον περιβαλλοντικό χώρο υπήρξαν προσδοκίες ότι η εισαγωγή της Π.Ε στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών θα συνέβαλε καίρια στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και αφύπνιση, στην διευθέτηση-σε βάθος χρόνου- των περιβαλλοντικών προβλημάτων, όσο και στην μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης (Παπαδημητρίου, 2004, 11).

Αρχικά θεωρήθηκε ότι η ανάπτυξη της Π.Ε θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πολύτιμο μέσο, που θα συνέβαλε σημαντικά στη διαχείριση της περιβαλλοντικής κρίσης μέσω της εκπαίδευσης τεχνικών και ειδικών για περιβαλλοντικά ζητήματα (Φλογαίτη, 1998, 111-112). Η κατά κύριο λόγο τεχνοκρατική και στενή αντίληψη για τη χρησιμότητα της Π.Ε, μετασχηματίστηκε υπό την επιρροή του σύγχρονου περιβαλλοντικού κινήματος. Ο μετασχηματισμός αυτός αφορούσε στη διεύρυνση της έννοιας της Π.Ε, η οποία δεν θα αναφερόταν πλέον μόνο σε τεχνικούς και ειδικούς, αλλά θα απευθυνόταν σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, το οποίο θα προετοιμαζόταν κατάλληλα προκειμένου να καταστεί ικανό για την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η διεύρυνση της έννοιας των Π.Ε οφείλεται στη ριζοσπαστική οπτική που υιοθέτησε το περιβαλλοντικό κίνημα, τόσο όσον αφορά στην ίδια την έννοια του περιβάλλοντος (η οποία εκτός από το φυσικό, αναφέρεται και στο κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό κλπ), όσο και στην αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής κρίσης.

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η κρισιμότητα της περιβαλλοντικής κρίσης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί στη βάση μιας τεχνοκρατικής αντίληψης για το περιβάλλον, μέσω της υιοθέτησης τεχνικών και εμβολωματικών λύσεων (τεχνοκεντρική προσέγγιση), αντιθέτως προϋποθέτει την

αναδιαμόρφωση των σχέσεων ανθρώπου-φύσης και την υπέρβαση του υφιστάμενου κοινωνικού σχηματισμού (οικοκεντρική αντίληψη) (Γεωργόπουλος, 2003,17).

Οι ριζοσπαστικές τάσεις, που επικράτησαν κατά τη γένεση του περιβαλλοντικού κινήματος, αποτυπώθηκαν στη θεσμοθέτηση της Π.Ε, μέσω της εισαγωγής της στα εκπαιδευτικά συστήματα χωρών της Δύσης στις αρχές της δεκαετίας του '70 και μέσω μιας σειράς διεθνών διασκέψεων, οι οποίες υιοθέτησαν μια ευρύτερη αντίληψη για το περιβάλλον και της σχέσης ανθρώπου-φύσης και παράλληλα αναγνώρισαν την Π.Ε ως ανανεωτικό/ρηξικέλευθο εκπαιδευτικό ρεύμα, το οποίο εντασσόταν σε ένα αντισυστημικό πλαίσιο (Ράπτης, 2000,118).

Υπό την πίεση του περιβαλλοντικού κινήματος, δημιουργήθηκε, με την υποστήριξη των εκπαιδευτικών, ένα επηρεασμένο από την πολιτική οικολογία, πλην όμως ετερογενές, κίνημα Π.Ε, το οποίο, παρόλο που ενσωματώθηκε στα εκπαιδευτικά συστήματα ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70 διέπνευσε σε μεγάλο βαθμό τις προσδοκίες των υποστηρικτών της (Φλογαίτη, 1998, 231). Ο αρχικός ενθουσιασμός, που προηγήθηκε της θεσμοθέτησης της Π.Ε, σύντομα έδωσε τη θέση του στην επιφυλακτικότητα.

Την αλματώδη ανάπτυξη της Π.Ε σε παγκόσμιο επίπεδο τις δεκαετίες του '70 και του '80, την επέκτασή της σε μορφές μη τυπικής εκπαίδευσης, την ένταξη της σε ευρύτερες πολιτικές σχεδιασμένες από διεθνείς οργανισμούς (ΟΗΕ, ΟΟΣΑ), ακολούθησε η υποβάθμισή της στο πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος εξαιτίας της επικράτησης συντηρητικών-νεοφιλελεύθερων ιδεών σε πολιτικό επίπεδο και συνακόλουθα στον τομέα της εκπαίδευσης και η σταδιακή απώλεια των ριζοσπαστικών χαρακτηριστικών της (Ράπτης, 2000,119).

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟ ΤΗΣ Π.Ε

Μετά τη διεθνή διάσκεψη του Ρίο, η εγκατάλειψη του όρου Π.Ε και η αντικατάστασή του από τον όρο «Εκπαίδευση για βιώσιμη ανάπτυξη» συνιστά σαφώς μια τομή, η οποία ερμηνεύεται διττά: είτε ως αναγνώριση της αποτυχίας της εφαρμογής της, είτε ως αφετηρία μετεξέλιξης του θεσμού.

Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία, εξαιτίας μιας σειράς οργανωτικών και άλλων δυσχερειών (Γεωργόπουλος, 2003,20), η Π.Ε δεν κατόρθωσε να προσεγγίσει τους στόχους της. Σήμερα ο ρόλος της είναι υποβαθμισμένος στο πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος, δεν περιλαμβάνεται στις προτεραιότητες των δρομολογούμενων εκπαιδευτικών αλλαγών, έχουν απαλειφθεί τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά της και εν πολλοίς αποτελεί άλλοθι για την αντιπεριβαλλοντική πολιτική που ακολουθείται διεθνώς. Οι υποστηρικτές της παραπάνω άποψης θεωρούν ότι δεν έχει λόγο ύπαρξης η Π.Ε, η οποία περιορίζεται σε μια επιφανειακή, νατουραλιστικού ή τεχνοκρατικού τύπου, προσέγγιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων, αφήνοντας στο αυρόβλητο το υφιστάμενο κοινωνικό σύστημα, το οποίο παράγει την οικολογική κρίση. Προτείνουν δε, την (επανα)ριζοσπαστικοποίηση της Π.Ε και την επανεύρεση του οικοκεντρικού προσανατολισμού της.

Οι υποστηρικτές της δεύτερης άποψης, χωρίς να υποτιμούν τις δυσχέρειες εφαρμογής της Π.Ε, θεωρούν ότι δεν υφίστανται κατ'ουσίαν διαφορές, αναφορικά με τους στόχους και το περιεχόμενο της Π.Ε και της «εκπαίδευσης για την βιωσιμότητα», καθώς μια νέα ολιστική προσέγγιση για τα προβλήματα περιβάλλοντος και ανάπτυξης καθίσταται αναγκαία. Η Π.Ε αποτελεί πλέον τμήμα-μαζί με πολλές αντίστοιχες πολιτικές- της εκπαίδευσης για τη βιωσιμότητα, οπότε εκ των πραγμάτων τίθεται ζήτημα επαναπροσανατολισμού των στόχων και του περιεχομένου της.

Ο διάλογος για τη συμβολή της Π.Ε τόσο στην αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, όσο και στην ευαισθητοποίηση για ζητήματα κοινωνικής/οικονομικής ανάπτυξης και περιβάλλοντος βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη. Η ιδιαίτερα πολύτιμη κληθείσα εμπειρία της 25ετούς εφαρμογής της Π.Ε αποτελεί οδηγό για τον επαναπροσανατολισμό της, προκειμένου ν' ανταποκριθεί στις σύγχρονες κοινωνικές επιταγές. Σε κάθε περίπτωση η Π.Ε όπως και το περιβαλλοντικό κίνημα άλλωστε, δεν εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε με μονοσήμαντο τρόπο:

συμπυκνώνει μια ετερογενή παράδοση, διαθέτει μια αυξομειούμενη δυναμική και συνιστά μια πολλαπλή δυνατότητα για το μέλλον.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργόπουλος Α., Τσαλίκη Ε. (1993), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Gutenberg
Δεμερτζής Ν. (1993), *Το πράσινο κίνημα και το πράσινο κόμμα στην Ελλάδα*, Διαβάζω, τ.318
Δρακάκη Λ., Παπαιωάννου Δ. (1999), *Περιβαλλοντική ιστορία και πολιτική*, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Δωροβίνης Β. (2002), *Εναισθησίες για την οικολογία στην Ελλάδα*, Η ΑΥΓΗ, 26 /7/ 2002
Καστοριάδης Κ., Κον Μπεντί Ντ. (1981), *Από την οικολογία στην αυτονομία*, Κέδρος
Καστοριάδης Κ. (1993), *Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας* (Συνέντευξη), Κοινωνία και φύση, τ.5
Κατσούλης Η. (1995), *Η κρίση της ελληνικής κοινωνίας*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 30/7 και 1/8/1995
Κούση Μ. (2004), *Μια κοινωνιολογική θεώρηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων στην Ελλάδα* (Στο «*Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα*», Σκούρτος Μ., Σοφούλης Κ. (επιμ.)
Τυπωθήτω
Κούσουλας Γ. (2002), *Μικρός περίπλους στην ιστορία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης*, Φυσικός Κόσμος, τ.1
Λουλούδης Λ. (1986), *Πολιτοικολογίες*, Στοχαστής
Μοδινός Μ. (1989), *Τα διλήμματα του εναλλακτικού χώρου*, Νέα Οικολογία, τ.25
Μοδινός Μ. (1996), *Η αρχαιολογία της ανάπτυξης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
Μουζέλης Ν. (1999), *Εκσυγχρονισμός και κοινωνία των πολιτών*, ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, 21/3/1999
Μπίτσικα Π. (2002), *Οι πράσινοι είναι...στο σπίτι για δουλειές*, ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, 29 /10/ 2000
Παπαδημητρίου Β. (1998), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο*, Τυπωθήτω
Παπαιωάννου Δ. (1999), *Εισαγωγή στην επιστήμη του περιβάλλοντος*, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Παπασπηλιόπουλος Σπ. (2002), *Οικολογική κρίση και κρίση του οικολογικού κινήματος*, ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 25 Ιανουαρίου 2002
Ράπτης Ν. (2002), *Περιβαλλοντική Αγωγή και Εκπαίδευση*, Το θεωρητικό πλαίσιο των επιλογών, Τυπωθήτω
Σακιώτης Γ. (2005), *Πολιτική ιδεολογία, περιβαλλοντικό κίνημα και οικολογικό κίνημα* (Υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή)
Σεφεριάδης Σ. (2002), *Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Σιούτη Γ. (1998), *Βιώσιμη Ανάπτυξη και Προστασία του Περιβάλλοντος*, (Στο: *Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα*, Σκούρτος Μ. Σοφούλης Κ. (επιμ.), Τυπωθήτω)
Σκαναβή Κ. (2004), *Περιβάλλον και Κοινωνία: Μια σχέση σε αδιάκοπη εξέλιξη*, Καλειδοσκόπιο
Σπανού Κ. (1998), *Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον*, (Στο: *Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα*, Σκούρτος Μ. Σ, Σοφούλης Κ. Μ (επιμ.) Τυπωθήτω
Σχίζας Γ. (1993), *Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού οικολογικού κινήματος*, Οικοτοπία, τ.23
Φλογαίτη Ε. (1998), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα
Φωτόπουλος Τ. (1998), *Ανοδος και πτώση του οικολογικού κινήματος*, ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 10 Οκτωβρίου 1998

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benton T. (1993), *Green movement* (λήμμα στο: Outhwaite W. Bottomore T. (επιμ) *The Blackwell dictionary of social thought*, Blackwell)
Berstein B. Milza P (1997), *Ιστορία της Ευρώπης*, τ.3, Αλεξάνδρεια
Biehl J. (1993), *Η αφομοίωση των ευρωπαίων Πράσινων: από κινήματα σε κοινοβουλευτικά κόμματα*, Κοινωνία και φύση, τ.3
Boggs C. (1993), *Νέα παγκόσμια τάξη και κοινωνικά κινήματα*, περ. Κοινωνία και φύση, τ.5

- Buhle P. (1996), New Left (λήμμα στο: Buhle P. Buhle M., Georgakas P. (επιμ), Encyclopedia of the American Left, University of Illinois)
- Carson R. (1981), *Σιωπηλή άνοιξη*, Κάκτος
- Cohn-Bendit D. (1998), *Την αγαπήσαμε τόσο την επανάσταση*, Αλεξάνδρεια
- Cotgrave S. Duff A. (1980), Environmentalism, middle class, radicalism and politics, *Sociological Review*, τ. 28
- Ditfurth J. (1992), *Ζήσε άγρια και επικίνδυνα*, Προοπτικές μιας ριζοσπαστικής οικολογίας, Στάχυ
- Doherty Br. (1992), The fundi-realo controversy: an analysis of four European parties, *Environmental Politics*, τ.1
- Eder K. (1996), *The institutionalization of environmentalism* (στο: Lash S. Szerszynski B., K. Nynne B. (επιμ) Risk, environment and Modernity, AGE)
- Habermas J. (1997), *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, Ύψιλον
- Hawkins H. (1993), *Οι Πράσινοι στη Βόρειο Αμερική*, Κοινωνία και φύση, τ.3
- Hulsberg W. (1998), *The German Greens*, Verso
- Johnson A. (1996), *The shaping of the global environmental agenda: the role of non-governmental organizations* (στο: Lash S., Szerszynski B. (επιμ) Risk, environment and modernity, AGE)
- Lowe P., Flynn A. (1989), *Environmental politics and policy in the 1980* (επιμ) (στο: Morgan J. (επιμ), The political geography of contemporary Britain, Macmillan)
- Miller T.G. Jr (1999), *Βιώνοντας στο περιβάλλον II, Προβλήματα περιβαλλοντικών συστημάτων*, 9^η έκδοση, ΙΩΝ
- Richardson D. Rootes Ch. (επιμ) (1995), *The green challenge- The development of green parties in Europe*, Routledge
- Rootes A. Chr. (2000), *Environmental movements and green parties in western and eastern Europe* (στο: Redclift M. Moodgate Gr. (επιμ) The international hand-book of environmental sociology, Etgar
- Rudig W. (1986), *Nuclear power: international and comparison of public protest in the USA, Great Britain, France and West Germany* (στο: Williams R., Mills S. (επιμ), Public acceptance of new technologies, Croom Helm
- Samuel L. (1985), *Σύγχρονα ρεύματα στην πολιτική οικολογία*, Νέα Οικολογία, τ.12
- Saward M. (1995), *Environmentalism* (λήμμα στο: Lipset S. (επιμ), The encyclopedia of democracy, Routledge)
- Spretnak Ch., Capra Fr. (1986), *Η πράσινη πολιτική*, Ωρόρα
- Touraine A. (1974), *The post-industrial society*, Wildwood House, London
- Urwin D. (1990), *Green politics in Western Europe*, *Social Studies Review*, τ.4
- Yearley St. (1997), *Social movements and environmental change* (στο: Redclift M., Benton T. (επιμ) Social theory and the global environments, Routledge)
- Yearly St. (2003), *Περιβαλλοντικές προκλήσεις*, (Στο: Hull St., Held Mc. Crew A. (επιμ) *Η νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας)